

ВІРМЕНСЬКИЙ ГЕНОЦИД 1915 Р. І ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ВИЗНАННЯ

У статті досліджено проблематику міжнародно-правового визнання і впливу наслідків вірменського геноциду 1915 р. і Голодомору в Україні 1932–1933 рр.

Ключові слова: геноцид, міжнародно-правове визнання геноциду.

Він є, безумовно, першим в історії ХХ ст. з її трагедіями представників не тільки національних меншин, а й титульних націй, з фактами невиправданого терору у світових і локальних війнах, жахливим прецедентом із масовими жертвами та небезпечним психічним впливом на сучасність, і, водночас, найбільш вивченим з усіх відомих актів злочинів геноциду. Мова йде про визнаний світом вірменський геноцид 1915–1923 рр. у Східній Анатолії (Західній Вірменії). Передумови і сам акт злочину пов'язані як з імперською політикою Туреччини в ході світової війни, підтриманою урядом Німеччини, так і з непослідовністю європейської дипломатії у питанні вірменської автономії, піднятому «Дашнакцутюном» [14, с. 25; 2, с. 39], а актуальність його вивчення – у залученні міжнародних механізмів права до оцінки геноциду, його наслідків для повернення постраждалої нації до стану рівноваги. Наша історія з не менш трагічним Голодомором є яскравим тому підтвердженням.

Голодомору теж передувало тривале невизнання з боку Росії і Заходу питання української автономії, наслідком чого стала загальна криза політики стримування революції і краху імперій із низкою відчайдушних, але невдалих спроб українських визвольних змагань. Це об'єктивно сприяло перемогам більшовиків і радянзації України. Побудова соціалізму в СРСР призвела до штучного геноциду, визнання якого на рівні ООН через позицію РФ залишається досі дискусійним. Навіть після розголосу злочинів ВКП(б) з організації наступу на носіїв ідей українського націоналізму, пролонгується гальмування Росією проблем визначення суб'єктів юридичної відповідальності із визнанням Голодомору загальнодержавною, а не українською трагедією. Мета цієї статті – порівняння сутнісних аспектів двох актів геноциду, аналіз трагічних подій, їхніх наслідків через міжнародно-правові оцінки.

Уперше засудження антивірменських дій Туреччини пролунало у спільній заяві урядів Франції, Великої Британії і Росії 24 травня 1915 р., потім у деклараціях урядів США й Антанти у

1916–1923 рр. З подачі Росії їм дали кваліфікацію «злочин проти людства і цивілізації». Термін «геноцид» щодо позиції пантюркізму стосовно вірмен застосував у 1943 р. Р. Лемкін для правничого опису подій 1915 р. Згодом, у 1945–1946 рр., цей термін прозвучав під час судового слідства над гітлерівськими злочинцями (Нюрнберг) для доведення мотиву, зв'язку злочинних дій основних учасників світової війни, встановлення їхньої вини [12].

Антивірменська політика младотурків, засуджена союзними державами, тоді ще потребувала уважного розгляду. Весь хід Першої світової війни вилився у переслідування, насилля турків над усіма нацменшинами: вірменами, греками, курдами, арабами, сербами, кіпріотами, болгарами, албанцями, євреями, яких примусово переселяли на схід Османії, економічно знищували або переводили у магометанство. Але саме проти етнічних вірмен Порта провела дике сплановане винищення, коли «з усіх підвладних Турану націй вірмени більше за всіх стали об'єктом експлуатації і насилля, погромів і обурливої жорстокості» [14, с. 21]. Це пояснювалось давністю їхніх історичних коренів, відразністю і силою їхньої віри, спроможністю до успіху, чим «завжди викликали у етнічних турків недовіру щодо себе» [7, с. 27].

Так само підозріло ставилися до українців у Росії. Пригадаймо, що в УРСР штучний голод, замовчуваний офіційними колами СРСР і усіма фігурантами європейської демократії, спрямовували як проти етнічних українців, так і проти нацменшин, що населяли тоді усю Україну в регіонах «суцільної колективізації». І тільки для українців через сплановані владою кроки проти «дез-організаторів» соціалістичного будівництва, що в умовах класової боротьби набули статусу запеклих ворогів радянської влади, усіх трудящих, Голодомор-геноцид був так само цинічним за суттю та катастрофічним за своїми наслідками.

Відомо те, що керівники правлячої ВКП(б) ніколи не вважали свої дії щодо українства неправовими, а тим більше злочинними. Для них українське питання було невід'ємною складовою

теорії соцреволюції, на вітвар якої покладалось усе. Тому про каяття чи співчуття до українців аж ніяк не йшлося. Інша річ – співчуття до вірменського народу з оцінкою трагедії 1915 р. у Західній Вірменії. Серго Орджонікідзе, який протягом більшовицького завоювання України був її надзвичайним комісаром і одночасно першим ревізором російського Наркомпроду в Україні, з 1926 р. – головою ЦКК ВКП(б), з 1932 р. – наркомом промисловості СРСР, чиім ім'ям називали найбільші промислові гіганти України (Запоріжсталь і ХТЗ), писав: «У новій історії мало народів, які понесли такі великі жертви, як вірмени, і мало країн, в яких було пролито стільки крові, скільки у Вірменії» [13, с. 311]. На українські жертви не зважали, це були втрати в ім'я соцреволюції.

Так само ставилися до втрат вірмен правлячі кола Туреччини. На думку низки дослідників, антивірменський курс країни розпочався після поразки у російсько-турецькій війні. Вже тоді різко заперечувався факт існування на сході Анатолії абсолютної більшості вірмен, тоді як їх було понад 2 млн. На Берлінському конгресі 1878 р. Порта навела значно знижену кількість вірмен, намагаючись тим самим спростувати потребу у визначених конгресом реформах щодо системи місцевого самоуправління. А далі постійно провокувались зіткнення між мусульманами і християнами, організовувались погроми та переселення вірмен, що скоротило тоді майже вдвічі їхню чисельність [3, с. 62]. Так вірмени стали складовою міжнародної проблеми, найгострішого «східного питання» щодо долі Османії, її територій-напівколоній, через які гостро сперечались усі провідні держави Європи [7, с. 47].

Варто згадати, що танзімат (реформи сер. XIX ст.) у Туреччині і зрівняння у правах християн із мусульманами іноземний капітал використав для посилення позицій своїх і компрадорської буржуазії (переважно християнської), але далі реформування не пішло через небезпеку впливу Росії на Балканах і загострення національно-визвольної боротьби. Визначені Європою реформи залишались на папері. Коли ж відбулась революція 1908 р. і младотурки замість «кривавого султана» Абдул-Хаміда II встановили тріумвірат лідерів правлячої партії «Іттіхад ве Терракі» («Єднання і прогрес») Енвера, Талаата і Джемалю, розпочалась доба побудови національної держави винятково для турків-османів [10, с. 313]. «Турецька держава не може бути реорганізована на основі магометанства чи пантюркізму, поки не мусульманські і не турецькі жителі не будуть примусово отуречені або винищені» [18, с. 52]. Отже, в національному питанні влада встановила «не менш деспотичний режим, виявивши оскаженілий шовінізм, випередивши султана» [9, с. 56]. Порта до Балканських війн

1912 р. саботувала зрівняння у правах християн і мусульман та поліпшення умов життя у всіх районах, населених вірменами. А поразка у війнах і повернення до Анатолії війська і багатьох біженців-магометан, економічні труднощі, посилені війною і внутрішньою конкуренцією між турецькою і більш спроможною вірменською буржуазією, загострили усі соціальні й міжнаціональні відносини. «Уряд переслідував одну мету: спричинити серед вірмен масову еміграцію, щоб заселити турками звільнені землі» [10, с. 315]. Багатші виїжджали до Росії, Єгипту, США, а прикуті бідністю – залишались. Особливо тяжко було райя, «стаду», як називали турки вірменських селян. Вони були «через беззахисність найбільш підходящим об'єктом визиску: з них брали податки у 3-4 рази більші, вимагаючи данину навіть за померлих родичів» [11, с. 58]. З початком Першої світової війни антивірменський наступ переростає в асиміляцію, масовий дикий терор, жахливе винищення еліти, конфіскацію майна.

«Існування інородців, особливо вірмен, – акцентує ідеолог младотурків Назим, – є неприємним приводом до втручання Європи» [5, с. 539]. Але через складність військових дій і залаштункову дипломатію Антанта, що прагнула пожитися за рахунок Порти, союзниці Німеччини, у справі західних вірмен тоді майже не втрутилась. Останні марно чекали справедливості й порятунку від країн Європи і Гаазького міжнародного суду. У відповідь – вибачення через свою «неспроможність і вірменофільство». Не дивно: на часі були проблеми відриву від Османії нафтових родовищ Месопотамії і Кувейту (для Британії), Кілікії і Сирії (для Франції).

У той же час, вірменською меншиною активно цікавилася Німеччина. За словами ближньосхідного стратега німця Пауля Рорбаха, «вірмени були вкрай необхідною силою у справі будови німецької східної імперії. Тому законним стає поширення німецького впливу у Туреччині не тільки через прокладання Багдадської залізниці, відправку військових місій, а й встановлення ідейних і мовних зв'язків. Порта може позбавитись усіх життєвих сил, якщо втратить Вірменію» [16, с. 61–62].

В умовах поширення вірменського русофільства і провалу планів щодо задіяння вірмен до справ майбутньої арійської імперії, німці погодили з Портою політику «збереження вірменських територій». Навесні 1914 р. відбулися наради щодо виселення і знищення вірмен, у серпні (до мобілізації) розіслали на місця секретні листи щодо цього, у жовтні створили керівний виконком у складі лідерів Іттіхаду, підготували зі злочинців спец'єднання. 15 квітня 1915 р. дали наказ щодо виселення вірмен з Анатолії і Кілікії, 24 квітня у Константинополі без пред'яв-

лення обвинувачення знищили майже усю вірменську еліту (нині це День вшанування пам'яті). На фронті карали «вірмен-дезертирів», в тилу – самостійників. Вціліли вірмени лише одного повіту Західної Анатолії. До осені 1918 р. знищили 1,5 млн осіб.

Нагадуванням про це стануть зауваження в актах Севрського миру 1920 р., що визначали долю Туреччини. Їхня мета – спроби держав Заходу не заплямовувати свою репутацію подіями 1915 р. Антанта і Ліга націй заявили, що після війни вони вживатимуть заходів для «захисту національних меншин» у Туреччині, а Порта взяла на себе зобов'язання визнати усі подібні рішення.

Отже, заяву урядів Франції, Британії і Росії щодо вини турецького уряду в антивірменських діях 1915 р. було озвучено, але самі ж політики визнавали усю непослідовність цієї оцінки. Зокрема, Ллойд Джордж, прем'єр Великої Британії, зазначав із жалем, що дії його уряду неминуче призвели до найжахливішої різанини 1915 р. [8, с. 157], а Т. Рузвельт критикував уряд Вільсона за його мовчання разом із урядами нейтральних країн, що мало б бути визнано Штатами як співучасть у політиці младотурків і Німеччини. Зрозуміло, про справедливе покарання усіх винних не йшлося, як і про принципову оцінку дій великих держав з їхнім злочинним мовчанням. Вирок Військового судового трибуналу Порти, як акт засудження організаторів геноциду вірмен 1915 р., було перетворено на фарс. Цей прецедент безоглядно і жорстоко повторять фашисти. Зміняться тільки масштаби злочину.

Однак світова спільнота мужніла: проблему караності за злочинність дій підняли під час і після Другої світової війни. Зокрема, до Угоди між урядами Великої Британії, СРСР, США та Франції про організацію переслідування і покарання судом головних воєнних злочинців від 8 серпня 1945 р. вміщено норми щодо інституювання Міжнародного Воєнного Трибуналу (МВТ), визначення його юрисдикції, прийняття Статуту, порядку проведення Нюрнберзького процесу. Статут і вирок Трибуналу дали правову кваліфікацію найтяжчим міжнародним злочинам, додавши їх до норм звичаєвого міжнародного права. Це дістало логічний розвиток у трьох резолюціях Генеральної Асамблеї ООН від 13 лютого 1946 р., 11 грудня 1946 р. і 27 листопада 1947 р., у низці міжнародно-правових актів, зокрема, Конвенції ООН 1948 р. про запобігання злочину геноциду та боротьбу з ним, Женевських конвенціях 1949 р. про захист жертв війни, Конвенції 1965 р. про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенції 1968 р. про незастосування строку давності щодо воєнних злочинів, злочинів проти людства. У Статуті МВТ і конвенціях є визначення суб'єктів і об'єктів,

жертв геноциду, дій, що становили об'єктивну сторону складу злочину геноциду, передбачено за них міри покарання.

Зокрема, у визначенні геноциду йшлося про дії щодо організації змови з метою здійснення, підбурення і (або) замаху на його вчинення, співучасть. У першій редакції акта 1948 р. щодо запобігання злочину геноциду, підготовленого лідерами країн «Великої четвірки», було дано чітке визначення злочину геноциду, в якому йшлося не тільки про мотиви знищення національної, етнічної, расової, релігійної групи, а й про мотиви соціальні. Дипломати СРСР доклали зусиль, щоб вилучити його з остаточної редакції Конвенції 1948 р., що було однією з умов її ратифікації Радами. Конвенції ООН щодо караності держави-деліквента передбачали міжнародно-правову відповідальність – матеріальну і політичну. Щодо першого виду відповідальності механізм працював на повну, застосовуючи до країн-порушниць усі засоби територіального перерозподілу із введенням різних систем спеціального управління, примусових заходів, сполучаючи їх із посиленням матеріального відшкодування. Форми політичної відповідальності передбачали як обмеження суверенітету, так і певні сатисфакції (офіційне висловлення вибачень, жалю, вшанування постраждалої держави шляхом підняття прапора, покарання винних осіб). Проте політичні інтереси стали на заваді: за геноцид 1915 р. Порта, усі організатори та виконавці злочину і після вироку Військового Суду Туреччини не були покарані. Вірменські месники виконали негласний всенародний вирок: 80 організаторів вищого ешелону і кілька тисяч виконавців у 1920–1922 рр. покарали на смерть. Вшануванням пам'яті жертв стало об'єднання нації, спорудження стели Цицернакаберд і музею (1967 р., 1995 р.), визнання геноциду урядами 22 країн, низкою міжнародних організацій.

Міжнародна спільнота із розумінням ставиться і до тих питань, які порушує Вірменія у контексті пролонгованих наслідків геноциду, оскільки трагедія 1915 р. має катастрофічні наслідки як через непоправні демографічні втрати, так і через втрати етнічних територій, розпоршення нації світом, важкі духовні і психологічні втрати із небезпекою самофобії, зневіри. Своєю чергою, Голодомор став для України не тільки невинною втратою людського потенціалу, тяжкою духовною і психічною травмою, а й засобом модерної радянської соціалізації і «перевиховання» українців. Отже, в обох випадках був жорстокий терор на «місцях», як «класичний хід» у просторово великих імперських країнах. Справно діяла імперська логіка «великих чисток», як національних, так і соціальних: не дати формуватись національній політичній еліті, загрози «центру».

У засобах здійснення двох геноцидів теж багато спільного. Антивірменську політику крім прямих дій на знищення нацменшини, уряд младотурків «здійснював шляхом переспрямування соціального незадоволення трудящих до національної різанини. Це чітко відбувалось за начуванням згори через крайнє невігластво мас» [7, с. 69]. Своєю чергою, Голодомор в Україні влада вчинила після політики українізації і розстріляного Відродження за допомогою відомої тактики штучно розпалюваної класової боротьби і загострення постійних соціальних суперечностей між біднотою і сільськими буржуа. Як підкреслено в курсі історії для майбутніх правників, «з метою забезпечення успіху спланованій в Україні акції партійно-державна верхівка на чолі із Й. Сталіним протиставила найбідніші верстви українського села найзаможнішим та експропріювала останніх під гаслом “ліквідації куркульства як класу”» [6, с. 207]. Це була не тільки і не стільки соціально-економічна боротьба, скільки продовження винищення свого непримиренного ідейно-політичного ворога, українського націоналізму, що у своєму протистоянні владі живився підтримкою селянства України. Ця борня, довершена економічними і військово-організаційними заходами для придушення виступів, ізоляції селянства України і україномовної Кубані, прямо вела до демографічного, фізичного, психічного винищення українства. Голодомор, за О. Субтельним, став трагедією, якою «був голокост для євреїв і різанина 1915 р. для вірмен. Її масштаби не збагнути. Голод травмував націю, залишив глибокі шрами до сьогодні» [17, с. 359].

Визнання факту вірменського геноциду за 60 післявоєнних років перейшло у площину введення норм кримінальної відповідальності (Вірменія, Бельгія, Франція і Швейцарія), виплат компенсацій родичам жертв геноциду страховими фірмами (США, Франція). Уряд Вірменії протягом останніх 10 років працює над проблемою визнання геноциду вірмен саме Туреччиною, контактуючи з її урядом, суспільними рухами. Нині міжнародно-правове визнання геноциду 1915 р. – обов’язкова умова для Туреччини для вступу до ЄС. Є ускладнення, що пов’язані з дискримінацією минулих часів, посиленою низкою помилок національно-державного будівництва за радянських часів у Нагірнокарабаській автономії, що перебувала в межах Азербайджану. Спроби змінити її демографію призвели до проголошення у 1992 р. незалежності і, як наслідок, до конфлікту із кровопролиттям, масовими біженцями і невизнанням незалежності Арцаху (20 січня 2005 р. резолюція ПАРЄ визначила: «У випадку із Карабахом право на самовизначення не може бути застосовано»).

Вірменія утримується від визнання незалежності Карабаху, однак гостро постала проблема налагодження стосунків із азербайджанцями, яких звинувачують у зближенні під час Першої світової війни із турками, спільній відповідальності за геноцид 1915 р. Ці питання з осені 2008 р. уважно обговорюють на зустрічах з урегулювання карабаської кризи глави держав Росії, Вірменії та Азербайджану. Велике побоювання викликають гасло реституції територій Вірменії, загальна ворожнеча.

Визнання факту геноциду українства Законом України 2006 р., політиками і науковцями дістало продовження у провадженні СБУ (травень–грудень 2009 р.) кримінальної справи за фактом геноциду та рішенні Апеляційного суду м. Києва (12–14 січня 2010 р.), за фактом заперечення геноциду – у суді м. Донецька (21 січня 2010 р.). Триває і міжнародно-правове визнання, хоча воно не є достатнім через політичні перепони. У проблемах двох геноцидів багато спільного, як і загальною багатоманітністю у українців і вірменів, що мають чималий позитив спільного співжиття [4, с. 482]. Підсумовуючи, зазначимо, що розпад імперії Османів і спроби створити новий Туран «старими механізмами» інонаціонального знищення закономірно вели до трагедії вірмен, до використання його духовного і матеріального потенціалу без самих вірмен. Цю трагедію тільки ускладнила тогочасна європейська дипломатія з її подвійними стандартами. Так само країні Рад, як імперії соціалістичного зразка, що тільки утверджувалась на міжнародній арені, був закономірно притаманний макіавеллізм. Тому Голодомор-геноцид став продовженням винищення в Україні найбільшої небезпеки, викосив після знищення української інтелігенції і церкви те, що залишалось неслухняним і некерованим, – українське селянство. Політика держав Європи щодо тривалого замовчування цього злочину тільки погіршила ситуацію. Отже, схожі риси, засоби здійснення, наслідки. Життям вірменської меншини Туреччини і титульної нації в УРСР в обох випадках відкрито нехтували заради «великої мети» побудови світлого майбуття власного формату, тому мільйони цих жертв стали прохідним моментом.

З цього випливає одне попередження: проблему міжнародно-правового визнання геноциду, засобу, а не мети, маємо вирішувати поступово, толерантно, із задіянням усіх сучасних правових засобів для збереження норм національного співжиття. Небезпечно захищати права нації за рахунок прав особи, і навпаки, погіршувати атмосферу стосунків із сусідами через геополітику. Долати негативи використання подвійних стандартів у внутрішній і зовнішній політиці складно, але необхідно.

1. Автономія територіальна / Корнієнко М. // Юридична енциклопедія / [НАН України, Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України]. – К. : Укр. енциклопедія, 1998. – Т. 1. – С. 24.
2. «Автономия» Армении и Антанга. Док. периода империалистической войны / [Предисл. Аш. Ионисяна]. – Ереван, 1926.
3. Вандаль А. Армяне и турецкие реформы / А. Вандаль. – СПб., 1908.
4. Вірменські колонії в Україні / В. Кульчицький, В. Гончаренко // Юридична енциклопедія. – Т. 1.
5. Зареванд О. Объединенный независимый Туран / О. Зареванд. – Ереван, 1926.
6. Історія держави і права України / В. Тацій, А. Рогожин, В. Гончаренко. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 2.
7. Киракосян Дж. И мировая война и западные армяне (1914–1916 г.) / Дж. Киракосян. – Ереван, 1965.
8. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных переговорах / Д. Ллойд Джордж. – Ереван, 1926. – Т. II. – С. 320.
9. Мнацакян Г. Разрешение армянского вопроса / Г. Мнацакян. – М., 1914.
10. Народы Передней Азии / [ред. Н. Кислякова]. – М., 1957. – 615 с.
11. Новичев А. Очерк экономики Турции до I мировой войны / А. Новичев. – М. ; Л., 1937. – С. 38.
12. Нюрнбергский процесс над главными военными преступниками : сб. материалов в 7-ми тт. – М., 1957–1961. – Т. 4, 7.
13. Орджоникидзе Г. К. Статьи и речи / Г. К. Орджоникидзе. – М., 1956.
14. Ошеровский Л. Трагедия армян-беженцев / Л. Ошеровский. – СПб., 1916.
15. Полторак А. Нюрнбергский эпилог / А. Полторак. – М. : Воениздат, 1965.
16. Рорбах П. Война и империалистическая политика / П. Рорбах. – М., 1915.
17. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний ; [перекл. з англ. Ю. Шевчука]. – К. : Либідь, 1991. – 510 с. – С. 359.
18. Турецкая политика истребления армян (1880–1922) : док. / [ред. М. Нерсесяна]. – Ереван, 1951.

G. Zhurbeliuk

RECOGNITION OF ARMENIAN GENOCIDE 1915 AND HOLODOMOR IN UKRAINE ON THE INTERNATIONAL-LAW LEVEL

The Article outlines the problems related to recognition on the international-law level and influence of Armenian genocide dated 1915 and Holodomor in Ukraine as of 1932–1933.

Keywords: genocide, recognition on genocide on the international-law level.

УДК 340.113

Артикуца Н. В.

ТЕКСТИ ДАВНІХ ПАМ'ЯТОК ПРАВА ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМ

У статті розглянуто питання класифікації писемних пам'яток права XVII–XVIII ст. з позицій оцінки їх термінологічно-правових ресурсів для фронтального ретроспективного дослідження терміносистеми українського права.

Ключові слова: класифікація пам'яток права XVII–XVIII століть, розвиток української терміносистеми права.

Комплексне вивчення історії української юридичної термінології, реконструкція термінологічних систем права у різні хронологічні періоди суспільного розвитку, їх порівняльний аналіз неможливі без попереднього аналізу й упорядкування давніх писемних джерел, що ви-

світлюють різні сторони політично-правового життя України: державно-правовий устрій, систему правових відносин, правила судівництва, предмети та явища юридичного побуту, звичай тощо. Серед них – центральні урядові документи й пам'ятки місцевої ділової писемності, прак-